

Мармурова капітель-імпост у вигляді усіченої піраміди
Візантія (Проконес). VI ст.
(з розкопок К. К. Косцюшко-Валюжинича, 1906 р.,
місце знахідки: Херсонес, Західний район, «П'ятиапсидний храм»)

ADDENDA

А. М. Домановський

«НАРІЖНИК ВІЗАНТІЙСЬКОЇ КАПІТЕЛІ» З «ВУЛИЦЬ СТАРОГО ХЕРСОНЕСА»: Начерк історії візантійського Криму (V–XV ст.)¹

А в кладке стен кордонного поста
Среди булыжников оцепенели
Узорная арабская плита
И угол византийской капители.

Максимилиан Волошин. Дом поэта

...по що мені ті вітрові пориви
І жайворонків спів, і проростання трав?
З якою б радістю я все те проміняв
На гомін пристані, лиманів синє плесо,
На брук і вулиці старого Херсонеса!

Микола Зеров. В степу

Жоден регіон сучасної України не викликає стільки питань про його місце в українській історії як Крим. Крим

¹ Пропонований увазі читачів текст є фрагментом лекції з історії Північного Причорномор'я (зокрема і Кримського півострова) за доби античності та середньовіччя, яка неодноразово виголошувалась у межах курсу історії України на факультеті психології та медичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також у межах курсів з історії України, світової та української культури на автомобільному факультеті та факультеті транспортних систем Харківського національного автомобільно-дорожнього університету. Скласти загальне уявлення про зміст частин лекції, присвячених історії та культурі античного Криму та історії Кримського ханату дозволяють видання: Методичні вказівки до самостійної роботи з вивчення культурологічних термінів та понять з дисципліни «Історія української культури» (розділ «Культура античного Північного Причорномор'я») / Уклад. А. М. Домановський, В. І. Ковальов. Харків, 2011; *Домановський А. М.* Західний кордон Євразійського степу у XIII–XV ст. // Лицарі Дикого поля. Плугом і мушкетом. Український шлях до Чорного моря. Харків, 2016. С. 6–54; *Домановський А. Н.* Загадки истории. Крымское ханство. Харьков, 2017.

так і лишається грубезною неотесаною брилою там, де її кинули півстоліття тому – напівприваливши браму в храмі української історії.

**Галенко О. Три України, два Крима
і одна історія всесвітня¹**

Перехід від античності до середньовіччя відбувся на сході колишньої цілісної Римської імперії значно менш помітно, ніж на її заході. На відміну від італійського Риму не зазнав руйнувань від рук варварів заснований на початку IV ст. Константином I Великим (306–337) на місці колишнього Візантія Константинополь, збереглася імператорська влада й імперська державність. Впродовж IV–VI ст. пізньоантична Східна Римська імперія поволі еволюціонувала, перетворюючись на середньовічну Візантію. Поступово, витісняючи язичництво на світоглядному, побутовому, законодавчому рівнях утверджувалося християнство, змінювалися економічні, ментальні, соціокультурні підвалини колишнього східноримського світу. Зміни відбувалися непомітно, помалу й неквапно, тяглість і спадкоємність на Сході колишнього римського світу виявилася суттєво важливішою, ніж розрив, притаманний Заходу. Ще менш помітним став перехід від античності до середньовіччя на околицях античної цивілізації, де континуїтет явно переважав над дисконтинуїтетом у тих центрах, що спромоглися вистояти за бурхливої доби Великого переселення народів IV–VII ст. Однією з таких периферійних околиць колишнього *Rex Romana* було Північне Причорномор'я і приналежний до нього географічно Кримський півострів.

Звичайно, варварські навали не оминули і цей віддалений закуток античної ойкумени. Вже наприкінці 50-х – у середині 60-х рр. III ст. готи захопили і зруйнували Тіру, з якої незадовго перед цим було виведено римський гарнізон. Приблизно у той же час під ударами північнопричорноморських варварів загинула пізньоантична Ольвія, поселення на берегах Бузького лиману, та інші материкові центри Північного Причорномор'я. Краще складалася доля античних міст Кримського півострова. Зберіг свої позиції старий Херсонес (його «брук і вулиці» розташовані нині у міських межах сучасного Севастополя), який наприкінці III – у середині IV ст. контролював значну частину Південно-Західної Таврики. Місту вдалося щасливо пережити часи гунської навали, яка прокотилася причорноморськими степами, витіснивши у гори Криму готів та аланів. Поступово по-

¹ Галенко О. Три України, два Крима і одна історія всесвітня // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». К., 2004. С. 39.

силивалася реальна військово-політична залежність Херсонеса від Східно-Римської імперії, яка з часом дедалі послідовніше утверджувала свій вплив у регіоні.

Інакше складалася доля Боспора (античний Пантікапей, сучасна Керч) та сусідніх містечок, які, попри варварську загрозу з боку готів впродовж другої половини – кінця III ст., а потім гунів наприкінці IV ст., спромоглися зберегти власну державність у формі Боспорського царства. Приблизно від середини V ст. воно потрапило під протекторат військово-політичної верхівки гунів, перетворившись на конгломерат окремих територіально-господарських регіонів, суто номінально об'єднаних у межах однієї держави. На відміну від Херсонеса, зв'язки Босбору з Візантією були суттєво менш інтенсивними, внаслідок чого залежність від імперії встановлювалася тут значно довше. Натомість у регіоні суттєво зросло значення представників соціальної верхівки сусідніх варварських племен, які становили великий відсоток населення Боспора.

Лише у VI ст., за правління імператора Юстиніана I Великого (527–565) Боспор остаточно потрапляє в залежність від Візантійської імперії, причому відбулося це завдяки і у зв'язку із поступовим проникненням і утвердженням у регіоні християнства. За свідченнями візантійських джерел, володар боспорських гунів Горд (або Грод) під впливом місцевих проповідників навернувся до християнства і прибув для хрещення до Константинополя, де хрещеним батьком неофіта став сам василевс Юстиніан I. Після повернення нововернений правитель розпочав наvertати до християнства підданців і нищити місцеві поганські святині. При цьому він спирався на загони візантійського війська, що супроводжували його після повернення з Константинополя. Язичницька гунська знать і жерці, однаково невдоволені як знищенням рідних святинь та релігії, так і засиллям візантійських вояків, які сприймалися як справжні окупанти, підготували заколот, внаслідок якого Горда було вбито, а візантійські гарнізони знищено. Відплата з боку Юстиніана не забарилася – невдовзі на Боспор прибула каральна експедиція імперії, гуни змушені були втікати, а саме місто остаточно увійшло до складу Візантії. Відбулося це приблизно між 527 і 534 рр.

Поступово утверджувалося християнство й у Херсонесі та його околицях, не лише серед ромеїв, але й серед сусідніх варварських народів. Перші достовірні свідчення про проникнення нової релігії до цього кримського міста описують події, датовані кінцем III ст. Згідно із «Життями св. єпископів Херонських» 299 р. Єрусалимський єпископ Єрмон скерував до Херсона для проповіді там християнства єпископа Василя. Язичники зчинили запеклий спротив, і, попри певні успіхи з навернення неофітів,

місія завершилася невдачею – погани вбили проповідника. Така ж сумна доля спіткала й наступних надісланих єрусалимським патріархом місіонерів – Євгенія, Агафодора та Єлпидія.

Нарешті, навчений гірким досвідом попередників і власними поневіряннями, черговий християнський проповідник Еферій зрозумів, що добре слово і солдатський меч спроможні переконати затятих поган значно краще, ніж саме лишень добре слово, і відбув до Константинополя зі скаргою на херсонеситів, які пригноблюють християн. У відповідь на це, за свідченнями все тих же Житій херсонеських єпископів, 325 року імператор Константин I Великий відрядив до Херсонеса чергового єпископа Капітона, надавши йому супровід з 500 вояків. Капітону таки вдалося повернути до християнства херсонеситів, яких, поза будь-яким сумнівом, переконали не так засвідчені Життями немов би вчинені єпископом чудеса, як надана імперією потужна військова підтримка. Попри легендарність свідчень Житій, за ними, на думку сучасних дослідників, приховані реальні історичні події, датовані, щоправда, не першою чи другою, а, швидше за все, останньою чвертю IV ст. Християнізація Херсонеса значно посилила його включення до візантійського світу, і до VI ст. місто остаточно перетворилося на головний візантійський форпост Таврики.

За правління Юстиніана I Великого Візантійська імперія остаточно закріпилася не лише на Боспорі та у Херсоні (так скорочено почали називати античний Херсонес), але й уздовж усього південного узбережжя Кримського півострова, контролюючи каботажне плавання між двома названими містами. З цією метою було споруджено фортеці Алушта (сучасна Алушта) і в Горзубити (сучасний Гурзуф). Для захисту південного узбережжя і так званої країни Дорі, заселеної союзними імперії готами, від північних варварів, за Юстиніана споруджуються так звані «довгі стіни». Ці укріплення, швидше за все, перекривали найбільш загрожені ущелини Південно-Західної Таврики.

Після смерті Юстиніана Візантію охопила глибока криза, яка позначилася й на Кримському півострові. Фінансово-економічні проблеми було посилено вторгненням тюрків, які 576 р. зруйнували Боспор, а 581 р. спустошили околиці Херсона, не спромігшись, щоправда, захопити саме місто. Лише внутрішня криза нестійкого за своєю державною структурою кочового Тюркського каганату, спричинена смертю кагана Арісілі й подальшою боротьбою за владу, порятувала тоді візантійський Крим від подальшого спустошення, а можливо, й підкорення тюрками. Втім, з подій другої половини 70-х – початку 80-х рр. VI ст. візантійці зробили належні висновки, приділивши значну увагу зміцненню обороноздатності регіону. Особливо активне будівництво укріплень у гірській частині півострова

відбулося за правління імператора Маврикія (582–602), коли було споруджено або суттєво добудовано фортеці Мангупа, Ескі-Кермена і Чуфут-Кале, а також кастри Каламіти, Бакли, Тепе-Кермена.

Ще глибшою і значно довшою стала криза, що охопила Візантійську імперію від початку – першої третини VII ст. Спричинена вторгненням слов'ян на Балканський півострів і масштабними арабськими завоюваннями, що почалися з утвердженням і поширенням ісламу, ця криза призвела до суттєвого занепаду візантійської економіки, демографічного спаду, колосальних територіальних втрат. Майже два століття, від середини VII до середини IX ст., традиційно позначаються в історіографії як «темні віки» візантійської історії. Не оминула ця криза також і кримські володіння Візантії. Джерела засвідчують натуралізацію господарства, занепад торгівлі, посуворішання побуту місцевих ромеїв. Засланий 655 р. до Херсона римський Папа Мартін I навів у своїх листах яскраві описи суворого побуту і норову херсонитів, голоду й нужденності, що панували в їхньому місті. За усієї суб'єктивності свідчень старого і хворого засланця, за словами його листів проступає справді малопривітна картина життя городян у важких умовах занепаду торгівлі, послаблення підтримки з боку імперського центру і, нарешті, потенційно ворожого варварського оточення.

Останнє було у наведеному переліку чи не найважливішим, причому до вже відомих варварів з другої половини – останньої чверті VII ст. у Криму додалися новоприбулі – хазари. Поступово вони встановили контроль не лише над степовою частиною півострова, але й проникли у традиційно приналежні Візантії міські центри – Боспор і Херсон. Принаймні, джерела засвідчують існування наприкінці VII – на початку VIII ст. у цих містах, а також у Фанагорії, певних посадових осіб – тудунів – які діяли від імені хазарського кагана. «Хронографія» Феофана і «Бревіарій» патріарха Никифора зберегли яскравий опис зі згадками цих осіб, пов'язаний з історією жорстокого і мстивого візантійського імператора Юстиніана II Ринотмета (Безногого) (685–695, 705–711). Засланий після позбавлення 695 року влади до Херсона, колишній правитель вичікував на можливість повернути собі трон і почав здійснювати задум після повалення у Константинополі імператора Леонтія (695–698). З цією метою засланець втік з міста до хазарів, де одружився з сестрою кагана і зрештою, попри подальший розрив з каганом та інші складнощі, спромігся повернути собі владу в Константинополі і жорстоко помститися херсонитам за вчинену проти нього змову.

Зі згаданих свідчень письмових джерел неможливо однозначно визначити, як саме юридично були оформлені відносини Хазарського каганату і Візантійської імперії у Тавриці й ким саме були згадані посадовці, що діяли від імені кагана у містах Криму. Чи перебували Херсонес і Боспор у по-

вній залежності від каганату, чи ж вони були підвладні Візантії, а згадані хазарські чиновники були кимось на кшталт голів дипломатичних представництв, консулів у візантійських міських центрах? Або навіть можна говорити про оригінальну систему двовладдя, кондомініуму, коли Таврика перебувала в одночасному подвійному підпорядкуванні як Візантійській імперії, так і Хазарському каганатові. Як би там не було, така хитка система не могла підтримувати рівновагу між інтересами двох держав у регіоні довше кількох десятиліть чи навіть менше – кільканадцяти років. Якби вона існувала довше, то, швидше за все, її було б закріплено у певних угодах, згадки про які мали б зберегтися в якихось із візантійських джерел. Натомість, наприклад, хазарський тудун з'явився у Херсоні після 705 р., він згадується у джерелах під 711–712 рр., і більше ні до, ані після цього у жодному з джерел не зафіксований. Втім, слід згадати, що стосунки Візантійської імперії та Хазарського каганату в середині VIII ст. були союзницькими, з огляду на спільну для обох держав арабську загрозу, і зовсім не випадково імператор Лев III (717–741) одружив свого сина, Константина V, з донькою хазарського кагана.

У будь-якому разі, впродовж середини – другої половини VIII ст. відбувається поступове залюднення Таврики хазарами та залежними від них народами. У цей час прибульці засновують на вільних землях Криму, переважно на території Керченського півострова, близько 250 поселень. Швидше за все, процес переселення і заснування поселень відбувався за певної взаємодії з представниками влади Візантійської імперії, чим може пояснюватися висока концентрація переселенців на Боспорі і їхня незначна кількість у Південно-Східному, Центральному та Південно-Західному Криму. Можна припускати, що Керченський півострів був першочерговою зоною розселення з огляду на кілька причин, серед яких основними були близькість до регіону попереднього проживання переселенців і отриманий від Візантії дозвіл замешкати на незаселених землях саме цього регіону. У цілому можна говорити, що в Криму впродовж середини – третьої чверті VIII ст. склалася ситуація союзницької взаємодії Візантії з хазарами, коли міські центри півострова залишалися під владою імперії, а сільська округа між ними була заселена різноплемінним варварським населенням. Це населення, можливо, номінально мало бути підконтрольним Хазарському каганату, однак реально суттєво більшою мірою залежало у своєму повсякденному житті від найближчих візантійських міських центрів чи укріплень з військовими гарнізонами, що виступали дієвими осередками місцевої влади.

Зміна моделі стосунків між Візантією і Хазарією відбулася наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. VIII ст., коли хазари захопили Дорос, розта-

шовану на Мангупі головну фортецю номінально підконтрольної імперії кримської Готії і розмістили там збройний загін. У відповідь приблизно у 784–785 рр. місцеві мешканці, очолювані єпископом Іоанном Готським, кіром Готії та іншими представниками місцевої влади підняли повстання проти загарбників, вигнали хазар з Доросу і заволоділи так званими Клісурами, під якими, швидше за все, слід розуміти систему укріплень «довгих стін», які перекривали гірські проходи ще з часів Юстиніана I. Повстання, втім, зазнало поразки: коли місцеві мешканці одного з поселень видали єпископа Іоанна хазарам, кір Готії та підвладні йому чиновники перекинулися на бік кагана і були ним помилувані. Самого ж повсталого єпископа Іоанна Готського було ув'язнено у фульській в'язниці, звідки він невдовзі втік до малоазійської Амастриди.

Як бачимо, події завершилися перемогою хазар, які запанували над частиною Готії, загніздивши військовий гарнізон на Мангупі, а також зайнявши Каламіту та Ескі-Кермен, не кажучи вже про навколишні сільські поселення. Таким чином, Хазарський каганат утвердив свою владу у тих регіонах півострова, які раніше були для нього переважно недосяжними. Колишня хитка рівновага візантійсько-хазарських стосунків була порушена, однак і надовго встановити свою владу на території південно-західного Криму хазарам не вдалося. Щонайбільше через 15–20 років каганат втратив контроль над Готією, а згодом і над усією Таврикою.

Посилення імперської присутності у регіоні, здійснене у відповідь на хазарські претензії, призвело зрештою до масштабних перетворень, внаслідок яких на середину IX ст. у Криму було створено візантійську адміністративно-територіальну одиницю – фему Кліматів. Здійснити ці перетворення без спротиву з боку хазарів візантійцям вдалося, імовірно, завдяки угорській навалі, яка у середині 830-х рр. відрізала каганат від Таврики. Це означало нове утвердження візантійської влади не лише над Херсоном, який став центром феми, але також над Готією і, ймовірно, над Боспором. На чолі новоутвореної наприкінці 830-х рр. адміністративно-територіальної одиниці було поставлено Петрону Каматира, надісланого з Константинополя воєначальника. Невдовзі ця імперська область була перейменована за назвою свого центрального міста на фему Херсон.

Втім, дуже скоро одноосібне панування Візантії у Криму вкотре поставили під сумнів новоприбулі вороги – мадьяри, які загрожували кримським володінням імперії до 880-х рр., доки самі не були витіснені печенігами. Саме на часи появи на півострові угорців припадає знаменита місія Константина (Кирила) Філософа до Хазарії з метою навернути хазар до християнства. Джерела зберегли яскраві свідчення про перебування місіонера у Херсоні, що був останнім візантійським містом на шляху до хазарських

володінь. Зокрема, під час перебування у місті Константин організував пошук і перенесення до міського собору мощів папи Климента.

У розвідці «Святий Климент у Корсуні» Іван Франко писав: «У «три-вожному», як каже проф. Грушевський, житті Корсуня VIII вік був важкою добою. З початку того віку Корсунь стоїть під владою хазар, і тут сидить хазарський тудун. Правдоподібно, під кінець VIII в. Корсунь відзискує свою незалежність від хазар і вертає знов під зверхність Візантії, зразу, певно, не дуже сильну. Коли взяти зовсім на віру оповідання св. Константина, наведене в листі Анастасія до Гаудерика, то ще в половині IX в. положення корсунян серед ненастанних нападів хазар та степових кочовиків було мало чим ліпше від положення в'язнів, які не сміють виглянути поза стіни своєї тюрми. Настрій міщан мав бути не дуже оптимістичний; візантійський гарнізон був невеликий, мури й укріплення в лихій стані. Серед таких обставин один із духовних достойників упав на думку підняти дух горожан віднайденням святощів, чудодійних мощей св. Климента».

З кінця IX – початку X ст. починається нова доба в історії Кримського півострова, пов'язана з пануванням у північнопричорноморських степах печенігів і виходом на історичну арену русі, що зробила в цей час Київ головним осередком свого панування на східнослов'янських землях – «*I Візантія снила крізь туман – Підводив голову народжений титан*» (Василь Симоненко. Русь). Налагодивши систему полюддя і подальшого збуту зібраної данини з продукції лісових промислів (передусім хутра, мед, віск) і рабів на південь до Візантії по шляху «з варяг у греки» з метою придбання натомість товарів престижного вжитку, русь зав'язує торговельні контакти не лише зі столицею Візантії Константинополем, але і з кримськими містами імперії, передусім Херсоном. Підтримували торговельні стосунки з візантійцями у Криму й печеніги, які продавали тут продукти кочового скотарства – коней, корів, овець, шкіри, сири, м'ясо тощо.

Впродовж X ст. візантійські володіння в Криму щонайменше двічі зазнали масштабних вторгнень ворогів. Вперше це сталося за правління імператора Романа I Лакапіна (920–944), який підбурих русь до нападу на підвладну на той час хазарам Тмутаракань (С-м-к-рай). У відповідь хазарський полководець на ім'я Песах напав на кримські землі Візантії, зруйнувавши три ромейські міста і численні селища. Захопити Херсон Песаху, судячи з усього, не вдалося, та й закріпитися у Тавриці хазари вже не змогли – міне трохи більше двох десятиліть, і переможні походи війська князя Святослава у другій половині 960-х рр. покладуть кінець існуванню могутньої колись степової держави – Хазарського каганату.

Вдруге візантійський Крим зазнав масштабного нападу 988 року, коли відбувся знаменитий і добре відомий Корсунський похід князя Во-

лодимира, також спричинений недалекоглядною політикою візантійського імператора Василя II Болгаробойці (976–1025). Під час походу зійшлися у двобої «варязька сталь і візантійська мідь» (Євген Маланюк і Яр Славутич). Херсон не був надто поруйнований під час руської облоги і захоплення, однак з міста було вивезено до Києва чимало трофеїв, передусім коштовностей, книг і речей церковного вжитку, необхідних для хрещення Русі. Приблизно з цього ж часу можна говорити про перші спроби закріплення Русі в Криму, принаймні у його східній частині, де з кінця X ст. з'являється Тмутараканське князівство, основні володіння якого, щоправда, розташовувалися на азійському боці Боспору Кіммерійського.

Відповіддю на посилення руської присутності в регіоні, ймовірно, стало створення Боспорської феми. Певний час існували також феми з центром у Сугдеї і турма Готії, доки, зрештою, між 1059 і 1066 рр. усі візантійські володіння у Криму було зібрано під владою катепана. Централізацію влади було спричинено, вочевидь, зростанням зовнішньої загрози. Дійсно, приблизно у цей же час, у середині XI ст., степи Північного Причорномор'я залюднюють половці, яких джерела називають також кипчаками або куманами, й увесь степовий Крим стає частиною великого половецького степу – Дешт-і-Кипчак. Впродовж XII ст. половецька присутність у Криму посилюється, натомість візантійська послаблюється. У регіоні суттєво зменшується значення Херсона, натомість зростає роль Судака як важливого торговельного центру, який арабські письменники називають містом кипчаків, тобто половців. Через Судак, за свідченнями джерел, відбувалася активна торгівля хутрами і рабами.

Після падіння 1204 р. під ударами хрестоносців Четвертого хрестового походу столиці Візантійської імперії Константинополя візантійські володіння у Криму перейшли до одного з уламків ромейської держави – Трапезундської імперії. Ймовірно, саме трапезундські імператори, які гордо називали себе володарями «Замор'я», себто кримських земель, контролювали в цей час Херсон і, можливо, окремі фортеці гірського Криму.

На цей же час припадає також проникнення у Крим венеціанців, які здобули за підсумками Четвертого хрестового походу монопольне право колонізації і торгівлі у Північному Причорномор'ї. Невдовзі спритні громадяни Республіки св. Марка заснували у Тавриці кілька торговельних колоній, найважливішою з яких стала Солдайя (візантійська Сугдея, Сурож руських літописів, сучасний Судак). Успіхи венеціанців заздрісно споглядали їхні головні торговельні конкуренти генуезці, які виявилися позбавленими можливості експлуатувати такий ласий і вигідний торговельний шлях. Втім, невдовзі громадянам Республіки св. Георгія випав шанс відібрати у венеціанців кримські володіння, і вони ним блискуче скористалися.

У березні 1261 р. між генуезцями і Михаїлом Палеологом, імператором Нікейської імперії, було укладено договір, який проголошував вічний мир між Генуєю та Візантією, а у випадку повернення під владу візантійців Константинополя надавав генуезцям виняткові права на торгівлю у басейні Чорного моря. Тоді здавалося, що шанси на відвоювання візантійської столиці примарні, однак історичний випадок вирішив долю на користь нікейського імператора, і вже у липні того таки 1261 р. Константинополь, немов перезрілий плід, упав до його рук. Тепер карт-бланш на освоєння чорноморських торговельних шляхів і заснування колоній у Криму опинився у генуезців. Додатковим фактором, що сприяв посиленню активності громадян Республіки св. Георгія у Північному Причорномор'ї стало утвердження у степах регіону, зокрема й у степовій зоні Кримського півострова, нової політичної сили – розлогої Монгольської держави, що розкинула крила свого володарювання над усім Великим Євразійським степом.

Втім, швидко утвердитися в Криму генуезцям не вдалося. Візантійці, які швидко оговталися і зрозуміли, що наявний договір ставить їх у залежність від Генуї, вже 1265 р. надали право на торгівлю у Чорному морі також і венеціанцям. Розпочалося тривале співіснування і боротьба двох італійських республік на чорноморських торговельних шляхах, яка точилася з перемінним успіхом аж до 50-х – 60-х рр. XIV ст. При цьому головним центром венеційських володінь у Криму залишалася Солдайя, а генуезьких стала Каффа (сучасна Феодосія), у якій вони облаштувалися з дозволу місцевих золотоординських володарів з 1266 р.

Чорноморська торгівля була неймовірно прибутковою і вигідною для обох італійських республік, бо саме Кримський півострів вдало сполучав Схід і Захід, сухопутні караванні шляхи з морськими корабельними курсами. Крим опинився на перетині двох світів-економік і сповна користав зі свого вдалого географічного розташування. Європа постачала на його ринки вино, сукна, масло, Азія – коштовності, дорогоцінні камені, пахощі, прянощі, прилегле Північне Причорномор'я – місцеву продукцію – хутра, шкіри, мед, віск, сіль, зерно, рибу тощо. Важливу роль відігравала також работоргівля.

1296 р. венеціанський флот захопив Каффу і частину кораблів генуезців, однак вже наступного року Генуї вдалося повернути собі контроль над містом. Зрештою між республіками було 1299 р. підписано «вічний мир», однак переважні права на колонізацію Північного Причорномор'я були при цьому вже у руках генуезців. Поступово вони витіснили з Криму венеціанців. 1357 р. генуезці захопили Чембало (сучасна Балаклава), а 1365 р. відібрали у Венеції Солдайю, а також заснували нову колонію

Воспоро, або Черкію (сучасна Керч). Солдайя з прилеглою до неї сільсько-господарською округою і поселеннями утворила Солдайське консульство. Головним же центром генуезьких володінь при цьому остаточно стала Каффа, якій підкорялися інші генуезькі колонії Криму – Чембало, консульство Горзоні (Херсонес), Джаліта (сучасна Ялта), Горзурум (Гурзуф), Партеніто (Партеніт), Луста (Алушта), Воспоро (Керч).

Згідно зі Статутом 1449 р. консул Каффи називається головою і начальником усього Чорного моря. Консулів призначав уряд Генуї з середовища генуезьких громадян терміном на один рік, після чого посадовець мав повернутися додому і надати звіт про свою діяльність. Під час виконання посадових обов'язків консул мав можливість спиратися на виборних чиновників з числа місцевої громади.

1453 р., після падіння під ударами османів Константинополя, генуезькі колонії опинилися у скрутному становищі. З метою організації й фінансування захисту колоній їх було передано з підпорядкування комуни Республіки св. Георгія головному кредитору Генуї – Банку св. Георгія, який був справжньою «державою у державі». Втім, попри всю фінансову могутність банку, організувати тривалий спротив планам Османської імперії він був неспроможний. Мине трохи більше двох десятиліть, і 31 травня 1475 р. турецька ескадра зупиниться на кафинському рейді, а вже за тиждень, 6 червня, місто було захоплене турками. Невдовзі було знищено також інші генуезькі колонії у Криму.

Того ж 1475 р., услід за генуезькими колоніями, загинув і останній уламок величної Візантійської імперії – православне князівство Феодоро. Виникло воно ще у середині XIII ст. у гірському Криму, на нейтральних землях між володіннями Золотої Орди та італійських колоній. Центром князівства стало місто на горі Мангуп, колишній Дорос, а в цілому його володіння охоплювали західну частину гірського Криму від р. Кача на півночі до південного узбережжя з містами Ямболі (Балаклава) і Алустон (Алушта). Князівство виступало одним із головних конкурентів генуезців у Криму і вело з ними тривалі війни. 1427 р., з метою забезпечення виходу до моря, тодішній правитель Феодоро Алексій I (1402–1434) заснував фортецю Каламіта (нинішній Інкерман), а на початку 1430-х рр., скориставшись підтримкою повсталого православного населення, відібрав у генуезців Чембало. Однак утримати місто феодоритам не вдалося – 1434 р. надіслана Сенатом Генуї і Банком св. Георгія ескадра під командуванням Карла Ломелліно повернула Чембало генуезцям.

Затятих ворогів, феодоритів і генуезців, примирила лише поява в акваторії Чорного моря спільного для них обох ворога – османів. 1471 р. між князівством Феодоро і Каффою було укладено союзний договір, який,

на жаль, не зміг порятувати ситуацію. Після розгрому на початку літа 1475 р. генуезьких колоній Криму турки підійшли до гори Мангуп, взявши столицю князівства в облогу. Незважаючи на передову для того часу облогову техніку і вогнепальну зброю, турки півроку не могли подолати феодритів, і лише військова хитрість допомогла загарбникам здобути перемогу. Удавши відступ, вони виманили захисників за стіни міста, щоб потім влаштувати несподівану контратаку і увірватися до неприступної твердині. Підступний задум удался і квітуче колись місто загинуло у вогні та крові влаштованої турками жорстокої різанини.

Із загибеллю князівства Феодоро завершилась історія візантійського Криму. Кримський півострів став тим віддаленим наріжником вишуканої мармурової капітелі колони у храмі Візантійської імперії, який мав самостійну своєрідну історію, яка добігла кінця невдовзі після падіння Константинополя.

ЛІТЕРАТУРА

- Айбабин А. И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999.
- Алексеев Н. А.* Византийский Херсон VI–XIII столетий в памятниках сфрагистики. 1. Чиновники Херсона VIII–XI вв. Севастополь, 2017.
- Алексеев Н. А.* Имперская администрация Херсона: от архонтии до катепаната (по данным сфрагистики) // Древнейшие государства Восточной Европы. 2014 год: Древняя Русь и средневековая Европа : Возникновение государств. М., 2016. С. 435–474.
- Андреев А. Р.* История Крыма: краткое описание прошлого Крымского полуострова. М., 1997.
- Богданова Н. М.* Херсон в X–XV вв. Проблема истории византийского города. Причерноморье в средние века. М., 1991.
- Византийская Таврика: Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). К., 1991.
- Византийский Херсон: Каталог выставки. М., 1991.
- Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І, Мельник М., Сорочан С., Файда О.* Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. Львів, 2011.
- Вольф О. Є.* Контакти візантійського населення Криму з кочовиками Північного Причорномор'я та східними слов'янами наприкінці V–X ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2011.
- Вус О. В.* Військово-інженерне забезпечення оборонної політики Візантії у Північному Причорномор'ї (кінець IV – початок VII ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2007.
- Вус О. В.* Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї: інженерний захист Таврики та Боспора в кінці IV – на початку VII ст. Львів, 2010.

- Галенко О. Крим у 1438 р. // Україна в минулому. К.; Львів, 1996. Вип. 6.
- Галенко О. Три України, два Крима і одна історія всесвітня // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». К., 2004. С. 39–77.
- От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.). 4-е изд., стереотип. Симферополь, 2007.
- Гулевич В. П. Северное Причерноморье в 1400–1442 гг. и возникновение Крымского ханства // Золотоордынское обозрение. Казань, 2013. № 1.
- Домановський А. М. Візантійське місто, що перепиняє шлях кораблям русів: Херсон чи Іерон? (до інтерпретації даних ал-Масуді) // Боспорские чтения. Вып. 6. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизации, катастроф: сб. материалов науч. конф. Керчь, 2005. С. 82–86.
- Домановський А. М. Дещо про умовність схем української історії та «позаісторичні» регіони (як вписатися у гранд-нарратив?) // Історичні регіони України: минуле та сучасність. Всеукраїнська наукова конференція (28–29 листопада 2013 р.). Харків, 2013. С. 31–35.
- Домановский А. Н. Загадки истории. Крымское ханство. Харьков, 2017.
- Домановський А. М. Західний кордон Євразійського степу у XIII–XV ст. // Лицарі Дикого поля. Плугом і мушкетом. Український шлях до Чорного моря. Харків, 2016. С. 6–54.
- Домановський А. М. Самоуправління чи самоуправство? Херсон і Фессалоніка у складі Візантійської імперії VII–IX ст. (окремі зауваги до питання про «особливий статус» міст) // LAUREA II. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева, к 90-летию со дня рождения. Материалы. Харьков, 2017. С. 86–89.
- Домановский А. Н. О значении исследования И. Я. Франко «Святий Климент у Корсуні» для изучения истории византийского Херсона // Климентовский сборник: материалы VI Междунар. конф. «Церковная археология: Херсонес – город святого Климента» (Севастополь, 2011 г.) / Отв. ред. Т. Ю. Яшаева. Севастополь, 2013. С. 142–147.
- Домановський А. М. «Хліб для папи»: щодо соціальної специфіки торгівлі продовольством у провінційному візантійському місті доби «темних віків» (на прикладі Херсона за листами папи Мартіна I) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2017. Серія «Історія». Вип. 53. С. 26–36.
- Завадська І. А. Християнство в ранньовізантійському Херсонесі (за культовими пам'ятками): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2000.
- Зеленко С. М. Торговельне судноплавство середньовічної Таврики (VI–XII ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2004.
- Зінько О. В. Етнічна історія Східного Криму (друга половина III – середина VII ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2009.
- Зубарь В. М., Сорочан С. Б. У истоков христианства в Юго-Западной Таврике: эпоха и вера. К., 2005.
- Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Херсонес Таврический : путь сквозь века. Севастополь, 2018.
- История Крыма. М., 2015.

- Інальджик Г.* Боротьба за східноєвропейську імперію, 1400–1700 рр.: Кримський ханат. Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: Історія і сучасність (Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 13–14 травня 1994 р.). К., 1994.
- Крамаровский М. Г.* Джучиды и Крым: XIII–XIV вв. // Материалы археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 2003. Вып. 10.
- Крым: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / Відп. ред. В. А. Смолій; Упорядн. Г. В. Боряк. К., 2014.
- Кримський А.* Сторінки історії Криму та кримських татар (Студії з Криму). К., 1930.
- Кримський Херсонес: місто, хора, музей та околиці / Інститут класичної археології (ІКА), Національний заповідник «Херсонес Таврійський» (НЗХТ); ред. Г. Р. Мак, Д. К. Картер; фот. К. Вільямс. Севастополь; Остін, 2003.
- Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII века. М., 2003.
- Кузь А. І.* Генуезька Газарія у другій половині XIII–XV ст.: військовий аспект розвитку: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2012.
- Кулаковский Ю. А.* Прошлое Тавриды. К., 1914.
- Латишьева О. В.* Християнська Церква та релігійне життя у візантійському Херсоні (VI–X ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2009.
- Латышьева А. В.* Херсонская кафедра в VI–X вв. // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Вып. 5. Харьков, 2017. С. 244–263.
- Майко В. В.* Восточный Крым во второй половине X–XII вв. К., 2014.
- Майко В. В.* Південно-Східний Крим у другій половині X–XII ст.: військовий аспект розвитку: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2012.
- Методичні вказівки до самостійної роботи з вивчення культурологічних термінів та понять з дисципліни «Історія української культури» (розділ «Культура античного Північного Причорномор'я») / Уклад. А. М. Домановський, В. І. Ковальов. Харків, 2011.
- Могаричев Ю. М.* Византийский Крым. Крым в VI–XII вв. Симферополь, 2008.
- Могаричев Ю. М.* Православные святые средневековой Тавриды. Симферополь, 2012.
- Могаричев Ю. М.* Православные святые средневековой Тавриды. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь, 2017.
- Могаричев Ю. М.* Средневековый Крым (VI – середина XIII в.): история, религия, культура. Симферополь, 2014.
- Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Сорочан С. Б.* Крым в «хазарское» время (VIII – середина X вв.): вопросы истории и археологии. М., 2017.
- Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Саргсян Т. Э., Сорочан С. Б., Шапошников А. К.* Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического. Харьков, 2012.
- Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Степанова Е. В., Шапошников А. К.* Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени. Симферополь, 2009.

- Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Шапошников А. К. Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма «хазарского периода». Симферополь, 2007.
- Могаричев Ю. М., Сорочан С. Б. К вопросу об административно-территориальном устройстве Боспора во второй половине VI–VIII вв. // Добруджа. Български археологически сборник. Велико Търново, 2015. Т. 30. С. 181–194.
- Моця К. О. Воєнне мистецтво візантійської Таврики наприкінці IV – на початку XII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2016.
- Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты. Симферополь, 2009.
- Назарова Т. О. Населення Херсонеса в I–XIV ст. за антропологічними даними: автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2002.
- Наследие византийского Херсона / Татьяна Яшаева, Елена Денисова, Наталия Гинькут, Вера Залесская, Денис Журавлев; Нац. Заповедник «Херсонес Таврический» и др. Севастополь; Остин, 2011.
- Науменко В. Є. Таврика у контексті візантійсько-хазарських відносин: політико-адміністративний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2004.
- Нікіфоров М. А. Візантійські володіння у Гірському Криму у першій половині IX – на початку XIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2013.
- Пархоменко М. В. Повсякденне життя візантійського Херсонеса–Херсона (IV–X ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2018.
- Прохоров Д. А., Храпунов Н. И. Краткая история Крыма. Симферополь, 2013.
- Романчук А. И. Исследования Херсонеса–Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы. Т. 2. Византийский город. Тюмень, 2008.
- Романчук А. И. К вопросу о положении Херсонеса в «темные века» // Античная древность и средние века. 1972. Вып. 8. С. 42–55.
- Романчук А. И. Очерки истории и археологии византийского Херсона. Екатеринбург, 2000.
- Романчук А. И. Херсонес VI – первой половины IX в. Свердловск, 1976.
- Романчук А. И. Херсонес XII–XIV вв.: историческая топография. Красноярск, 1986.
- Роменский А. А. Империя ромеев и «тавроскифы». Очерки русско-византийских отношений последней четверти X в. / Глав. ред. С. Б. Сорочан. Харьков, 2017.
- Сазанов А. В. Херсон и крещение Владимира. Saarbrücken, 2013.
- Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X в.): Очерки истории и культуры: в 2 ч. Ч. 1–2 в. Харьков, 2005.
- Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков; М., 2013. Ч. 1–3.
- Сорочан С. Б. Византийский Херсон в Слове на перенесение мощей преславного Климента // Хазарский альманах. М., 2017. Т. 15. С. 206–235.
- Сорочан С. Б. Византийский Херсон в «Италийской легенде» // Хазарский альманах. М., 2017. Т. 14. С. 245–267.
- Сорочан С. Б. Византийский Херсон во времена князя Владимира // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Вып. 4. Харьков, 2016. С. 57–76.
- Сорочан С. Б. Византийский Херсон в письмах Николая Мистика // Хазарский альманах. К.; Харьков, 2012. Т. 10. С. 179–202.

- Сорочан С. Б. Византия и хазары в Таврике: господство или кондоминиум? // Проблемы истории, филологии, культуры. М.; Магнитогорск, 2002. Вып. 12. С. 509–543.
- Сорочан С. Б. Византия и хазары в Таврике: господство или кондоминиум? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.): [зб. ст.]. К., 2007. Вип. 7. С. 44–70.
- Сорочан С. Б. В поисках грани. *Terminus ante quem* раннесредневекового Херсона // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2002. № 566: Історія. Вип. 34. С. 45–55.
- Сорочан С. Б. Государственное устройство раннесредневекового Херсона и «призраки самоуправления» // Византийский временник. 2003. Т. 62 (87). С. 21–46.
- Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. Жизнь и гибель Херсонеса. Харьков, 2001.
- Сорочан С. Б. Око и щит Империи. Херсон к концу правления Юстиниана I и при его ближайших преемниках // Боспорские исследования. Симферополь; Керчь, 2004. Вып. 5. С. 320–361.
- Сорочан С. Б. О положении и статусе Сугдеи в VI–IX вв. // Древности–2006–2008. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 2008. С. 108–124.
- Сорочан С. Б. Размышления над критикой (К статье А. И. Айбабина о византийско-хазарском кондоминиуме в Крыму) // Хазарський альманах. К.; Харьков, 2014. Т. 12. С. 175–197.
- Сорочан С. Б. Раннесредневековый Херсон и «призраки самоуправления» // Херсонесский сборник. 2003. Вып. 12: Памяти Инны Анатольевны Антоновой. С. 301–327.
- Сорочан С. Б. Рождение фемы. Херсон и Таврика в системе византийских военно-административных преобразований VIII–IX вв. // Проблемы истории, филологии, культуры. М.; Магнитогорск, 2004. Вып. 14. С. 337–398.
- Средневековый Херсон X–XI вв. Русский археологический сборник. М., 2014.
- Фарбей О. М. Поява та поширення християнства в Криму (III–IX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2005.
- Фомин М. В. Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV–X вв.). Харьков, 2011.
- Фомин М. В. Поховальна традиція та обряд у візантійському Херсоні (IV–X ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2010.
- Фомин М. В. Формирование христианской общины в позднеантичном Херсонесе–Херсоне // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Вып. 5. Харьков, 2017. С. 87–96.
- Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди. Написав Іван Франко. Відбитка з XLVI, XLVIII, LVI, LIX, LX, LXVI, LXVIII томів «Записок Наукового товариства імені Шевченка» 1902–1905 рр. Львів, 1906.
- Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э.: Очерки истории и культуры / Отв. ред. В. М. Зубарь. Харьков, 2004.

- Хапаєв В. В.* Візантійський Херсон у другій половині X – першій половині XI ст.: проблема руйнування міста: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2010.
- Хапаєв В. В.* Візантійський Херсон на рубежі тисячелетий (вторая половина X – первая половина XI века). Симферополь, 2016.
- Храпунов М. І.* Адміністрація візантійського Херсона (кінець IV–XI ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2009.
- Храпунов М. І.* Адміністрація Херсона наприкінці IV–VI ст. // Археологія. 2000. № 1. С. 57–67.
- Храпунов М. І.* З приводу входження Боспору до складу Візантії // Археологія. 2005. № 1. С. 29–36.
- Храпунов Н. И.* О взаимоотношениях Боспора и Византии при Юстиниане I // *Vita antiqua*. 2003. № 5–6. С. 171–178.
- Храпунов Н. И.* О континуитете администрации византийского Херсона // Древности 2004. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харків, 2004. С. 51–59.
- Чичуров И. С.* Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. М., 1980.
- Шестаков С. П.* Очерки по истории Херсонеса в VI–X веках по Р. Х. М., 1908.
- Якобсон А. Л.* Крым в средние века. М., 1973.
- Якобсон А. Л.* Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры. М.; Л., 1964.
- Alekseienko N.* The Particulars of the Byzantine Administration in Taurica: Seals of the Stratores of Cherson // *Byzantine and Rus' Seals: proceeding of the International Colloquium on Rus'-Byzantine Sigillography* (Kyiv, Ukraine, 13–16 September 2013) / Ed. G. Ivakin, N. Khrapunov, W. Seibt. Kyiv, 2015. P. 55–60.
- Alexeyenko N.* L'administration Byzantine de Cherson. Catalogue des sceaux. Paris, 2012.
- Crimean Chersonesos: city, chora, museum, and environs / Institute of classical archaeology (ICA), National Preserve of Tauric Chersonesos (NPTC); ed. J. C. Carter, G. R. Mack. Austin, Texas, 2003.